

Оригинални научни рад
УДК: 123.2:171
122
DOI: 10.5937/zrffp54-54830

КАУЗАЛНИ ДЕТЕРМИНИЗАМ И МОРАЛНА ОДГОВОРНОСТ

Неџиб М. ПРАШЕВИЋ¹

Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици
Филозофски факултет
Катедра за филозофију
Косовска Митровица (Србија)

¹ nedzib.prasevic@pr.ac.rs; <https://orcid.org/0000-0002-5001-5441>

Примљен: 17. 11. 2024.

Прихваћен: 2. 12. 2024.

КАУЗАЛНИ ДЕТЕРМИНИЗАМ И МОРАЛНА ОДГОВОРНОСТ²

Кључне речи:
каузални
детерминизам;
морална
одговорност;
слободна воља;
Стросн;
Франкфуртов
пример;
изговор.

Сажетак. У контексту расправе између инкомпатибилиста и компатибилиста о односу каузалног детерминизма, моралне одговорности и слободне воље, каузални детерминизам је означен као услов на коме може бити заснован амнестирајући изговор од моралне одговорности. Уколико би то био случај, инкомпатибилисти би обезбедили један изузетно јак аргумент за властиту позицију, чиме би се терет доказивања прелио на супротну страну. Насупрот томе, Стросн и Франкфурт су помоћу анализе улоге изговора понудили разлоге због којих каузални детерминизам не може представљати амнестирајући основ од одговорности. У овом раду, анализом њихових аргумената и ставова желимо да пропитамо да ли су им закључци конклюдентни и да ли отварају простор за заснивање компатибилизма франкфуртовског типа који прихвата могућност постојања моралне одговорности у свету у коме би теза о важењу каузалног детерминизма била истинита.

² Ово истраживање подржало је Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије (Уговор бр. 451-03-66/2024-03/200184).

Увод

Дијалектички ћорсокак до кога је довела полемика између класичних компатибилиста и инкомпатибилиста наступио је оног тренутка када је и поред иницијалног жара и оптимизма обе стране у погледу властитих аргумента и противаргумента завладало стање ентропије у коме су обе стране остале при почетним премисама. Инкомпатибилисти су тврдили да у свету у коме је теза о важењу каузалног детерминизма истинита нема простора за моралну одговорност, јер у таквом свету појам слободне воље нема реални корелат. Разлог зашто је то случај лежи у томе што у свету у коме конјункција чињеница прошлости и природних закона детерминише само једну једину будућност нема смисла говорити о могућности да се поступи другачије, а управо је она друго име за појам слободне воље који баштинимо. Са друге стране, класични компатибилисти су помоћу кондиционалне анализе покушавали да докажу да каузални детерминизам не може озбиљније проблематизовати могућност да се поступи другачије, те да би тако, и у свету у коме би теза о каузалном детерминизму била истинита, још увек имало смисла говорити о моралној одговорности. При оваквој ситуацији појавила су се два значајна текста која су променила ток расправе измештајући причу на ново теоријско подручје. Строснов (Strawson, 1982) текст „Слобода и ресантиман” и Франкфуртов (Frankfurt, 1969) текст „Алтернативне могућности и морална одговорност” понудили су компатибилистима битно другачију интерпретацију односа каузалног детерминизма, слободне воље и моралне одговорности у односу на ону која је красила класичну дебату.

Посветивши посебну пажњу улози коју *изјавори* имају приликом процене моралне одговорности, они су омогућили да се формулише компатибилистички одговор на либертаријански приговор да каузални детерминизам представља директан реметилачки услов постојању моралне одговорности. У Стосновом тексту иницијално, а код Франкфурта знатно развијеније, налазимо разлоге због којих каузални детерминизам треба сматрати ирелевантним условом приликом процене моралне одговорности. У овом раду приказани су и анализирани њихови аргументи о односу каузалног

детерминизма и на њему заснованих изговора, а што ће нам омогућити да понудимо строжу и прецизнију дефиницију појма моралне одговорности од оних са којима се обично сусрећемо у метафизици слободне воље, како би се на крају приказала позиција такозваног компатибилизма франкфуртовског типа.

Појам моралне одговорности

Појам моралне одговорности може се разумети на два начина. С једне стране, могуће је разликовати концепт моралне одговорности од разних концепција моралне одговорности (Fischer, 2012, стр. 5; Fischer & Tognazzini, 2011, стр. 381–417). Док различите концепције моралне одговорности првенствено зависе од теоријске припадности аутора, појам моралне одговорности омогућава да се разноврсност становишта подведе под заједнички именоватељ. Оно што омогућава такво подвођење у вези је са испитивањем услова или критеријума који морају бити задовољени како би се субјекту легитимно приписали морално релевантни атрибути.³ Питање да ли је неко, у моралном смислу речи, крив или заслужан за одређено деловање, пропуштање или за консеквенце које из таквих поступака произилазе везано је управо за утврђивање ових критеријума.⁴ Зато и не треба да нас изненађује када у расправама о метафизици слободне воље наилазимо на догматско прихватање овога појма.

Зато је примереније одредити га у витгенштајновском духу и рећи да је морална одговорност термин породичне сличности (Fischer, 2012, стр. 5). Овакав приступ омогућава нам да прелиминарно премостимо чињеницу да у Франкфуртовом тексту из 1969. године нећемо наћи детаљну анализу појма моралне одговорности и то из истог оног разлога због кога су таквог третмана били изузети и појмови каузалног детерминизма и слободне

³ У овом раду користимо технички термин субјект, а не особа, делатник или човек, како бисмо повукли јасну демаркациону линију између особе која поседује оне прерогативе који је чине морално одговорним субјектом, чиме уједно успевамо да одржимо једну значајну разлику која се може изразити на следећи начин: сваки субјект је човек, али није сваки човек субјект.

⁴ Франкфурт је, на пример, у предговору збирке текстова објављене под називом *Значај онога до чега нам је стјало* нагласио да је његов теоријски рад махом био усредсређен на пропитивање услова моралне одговорности који је он подвео под метафизику, односно филозофију духа. Међутим, нама делује прихватљивијом Вотсонова (Watson) интерпретација наведеног Франкфуртовог запажања, будући да ригидно истицање да се овде ради само и једино о метафизичким смисловима делује неоправдано, зато што се ова питања, у крајњој линији, и постављају из моралних разлога, односно из тежње да се дефинише *до чега нам је стјало*, па тако и шта је оно што нас чини личностима. Упоредити Frankfurt, 1988, стр. vii; Watson, 2004a, стр. 264, фус. бр. 12.

воље. Агностички став по питању стриктног значења кључних појмова може представљати релевантно оправдање овакве одлуке. Међутим, оно је свакако недовољно, будући да је на још један детаљ потребно указати, а који је много значајнији за полемику са Франкфуртовим примером и везан је за одбијање да се начине како метафизичке тако и нормативне претпоставке. Полисемија којој се оправдано може приговарати, с друге стране, омогућава, да се приликом разматрања Франкфуртовог примера у причу укључе све релевантне теорије које су се бавиле анализом носеће тријаде појмова, будући да се кључни појмови претходно ригидно не дефинишу. Уколико је овај методолошки корак оправдан, онда би ефекат на који је Франкфурт рачунао приликом конструисања познатог примера био потпун, зато што би анализа скицираног сценарија, уколико би била извршена са аспекта било које релевантне теорије о моралној одговорности, оснажила интуицију да алтернативне могућности, било да их маркирамо као осујећујући или афирмишући критеријум, не представљају потребан услов приликом приписивања или отписивања моралне одговорности. Ако каузални детерминизам утиче на нашу слободу онемогућавањем постојања алтернатива, а оне, с друге стране, представљају ирелевантан критеријум приликом процене моралне одговорности, онда је из управо наведеног разлога оправдано претпоставити да теза о детерминизму не представља претњу моралној одговорности. У пренесеном значењу, то би, такође, значило да пракса утврђивања моралне одговорности не би била погођена чак ни када би се доказало не само да теза о детерминизму важи већ и да не важи. Фишер (Fischer, 2006a, стр. 38–63; Fischer, 2006b, стр. 106–124) у својим радовима, посвећеним моралној одговорности, често подсећа на овај детаљ. Међутим, зачетник овог правца мишљења био је свакако Стросн. Макена (McKenna, 2005, стр. 163–180), компаративном анализом Строснових и Франкфуртових ставова везаних за моралну одговорност, указује на темељ који не само да у важној ствари по компатибилистичку позицију обједињује њихова становишта већ је трасирао успешан пут ка јаснијем одређењу овог појма.⁵

Франкфуртиов пример

Пре неголи приступимо приказу Строснове позиције, у најкраћим цртама парафразирајмо познати Франкфуртов пример:

Претпоставимо да неко, назовимо га Блек, жели да Џонс изврши одређену радњу. Блек је спреман да иде до краја како би спровео властити наум, али не жели да делује све док се не покаже да је то нужно. Зато он чека да види како ће Џонс одлучити да поступи и уколико предвиди да ће

⁵ Запажања која износимо у овом поглављу ослањају се на Макенине закључке изнесене у наведеном тексту.

изабрати супротну опцију, он ће интервенисати и приморати га да учини управо оно што он жели да учини. На који начин Блек може утицати на Џонсов избор? Претпоставимо да је Блек неурохирург и да је у Џонсов мозак, мимо његовог знања, имплементирао нараву, неку врсту софистицираног неуроскопа, којим може утицати на Џонсов избор пре него што он буде био начињен. Како Блек може да предвиди шта ће Џонс изабрати? Претпоставимо да се у идентичним ситуацијама, у тренуцима када је бирао супротну опцију, Џонс зацрвенео у лицу и да је овај детаљ поуздан сигнал за Блека да ће Џонс изабрати супротну опцију. Када уочи црвенило, Блек интервенише помоћу неуроскопа и приморава Џонса да изабере супротну опцију, што овај чини и поступа у складу са њом. Претпоставимо сада да се Џонс на основу властитих разлога одлучио за исту ону опцију коју и Блек жели и да у складу са властитим избором извршава радњу коју је изабрао. При таквим околностима, Блек не мора да реагује, тако да ни на који начин не утиче на Џонса. Провокативно питање које се сада намеће јесте да ли ћемо при описаним околностима Џонса сматрати морално одговорним.⁶

Уколико сматрамо да је Џонс морално одговоран, онда се наша процена не заснива на принципу алтернативних могућности, јер Џонс не може да поступи другачије. Насупрот овоме, уколико инсистирамо да Џонс није одговоран, јер није могао да поступи другачије, онда није јасно у којој мери ова немогућност заслужна за актуелно поступање, кад је очигледно да у примеру Џонс није принуђен на деловање. Коначно, можемо држати Џонса морално одговорним, зато што сматрамо да Франкфуртов пример не успева да блокира све могуће алтернативе и да је субјект и у овом сценарију одговоран, зато што је могао да поступи другачије. Наравно да Франкфурт одбацује последњу могућност, јер је пример и конструисан како би се појачала прва наведена интуиција. У вези с тим, он примећује да:

„Чак и да особа није могла да поступи другачије [...] то не мора значити да је деловала како је деловала зато што није могла да поступи другачије. [...] Шта год да је нагнало особу да учини то што је учинила [...], водиће је и уколико би било могуће да учини нешто друго уместо тога. [...] Када је овако назначена чињеница ирелевантна за објашњење делатности, изгледа потпуно неосновано поклањати јој пажњу приликом процене моралне одговорности особе.” (Frankfurt, 1969, стр. 837)⁷

⁶ Овом примеру, поред тога што представља парафразу оригиналног Франкфуртовог примера са Џонсом и Блеком, придодати су и детаљи које Франкфурт спомиње у фуснотама како би сама прича била што јаснија. Изворна верзија налази се у Frankfurt, 1969, стр. 836–837.

⁷ Ово је један од најзначајнијих навода из Франкфуртових списа, јер сваки исказ представља изузетно јаку тезу. Овде их нудимо као илустрације које треба да појачају поенту његовог мисаоног експеримента, без жеље да улазимо у тананије анализе. Више о анализи наведеног места видети у Prašević, 2019, стр. 71 и даље.

Ових неколико реченица бременито је смислом и на овом месту ћемо навести само оне смислове који су од значаја за даље излагање. Прво, у њима је садржана теза која објашњава оперативну логику Франкфуртовог примера, а то је тврдња да је могуће скицирати сценарио у коме околности у којима делује могу онемогућавати субјекта да се уздржи од деловања, али да исте ове околности ни на који начин не условљавају његово чињење. Другим речима, чињеница да је деловање неизбежно може бити ирелевантна приликом процене моралне одговорности. У вези с тим, као друга значајна консеквенца која одатле проистиче јесте и то да принцип алтернативних могућности не важи неприкосновено, и да је могуће формулисати критеријуме моралне одговорности који се не би заснивали на том принципу. Коначно, као треће и за нас најважније у овом раду, одавде се да закључити да ако је утицај каузалног детерминизма аналоган утицају Блекуовог механизма, онда је оправдано претпоставити да субјект може бити морално одговоран и у каузално детерминистичком сценарију.⁸ Овај навод нам јасније предочава

⁸ Овде је важно бити опрезан и приметити да се у Франкфуртовој верзији компатибилизма не посеже за кондиционалном анализом како би се доказало да и у таквом сценарију субјект може да поступи другачије и да га то чини одговорним. Управо супротно, Франкфурт нуди познати пример како би показао да у околностима у којима могућност да се поступи другачије не важи, субјект може бити морално одговоран. Управо из тог разлога ова позиција и јесте компатибилистичка, јер у том детаљу има смисла повући аналогију са дејством каузалног детерминизма и околностима самог сценарија. Такође, утицај каузалног детерминизма не треба мешати са идејом о универзалној узрочности. Када говоримо о начину утицаја каузалног детерминизма, мислимо на начин на који је одредио Инваген својим познатим модалним аргументом консеквенци, којим се у симболичком облику тврди следеће:

Аргумент консеквенци ослања се на два правила:

(α): $\Box p \vdash Np$

(β): $Np, N(p \rightarrow q) \vdash Nq$

Оператор N треба разумети на следећи начин: ' Np ' = df ' p и нико нема нити је икада имао икаквог избора у погледу p '. Уколико са P_0 означимо исказ којим се описује комплетно стање света у далекој прошлости у одређеном времену t_0 , са L конјункцију природних закона и са P било који контингентни исказ, онда:

1. $\Box ((P_0 \& L) \rightarrow P)$ (према тези о детерминизму)
2. $\Box (P_0 \rightarrow (L \rightarrow P))$ 1, стандардна логика (правило супституције: антецеденс са конјункцијом у консеквенс кондиционала)
3. $N (P_0 \rightarrow (L \rightarrow P))$ 2, (α)
4. NP_0 премиса, (чињенице прошлости)
5. $N(L \rightarrow P)$ 3, 4, (β)
6. NL премиса (природни закони)
7. NP 5, 6, (β)

Одавде следи да конјункција чињеница прошлости и природних закона, приликом важења каузалног детерминизма, условљава сваку актуелну и будућу делатност. Аргумент је у делимично измењеној форми формулисао Инваген (Van Inwagen, 1982, стр. 52–53; Van Inwagen, 1983, стр. 69–70).

у ком смислу треба разумети да је могућност да се поступи другачије ирелевантан услов приликом процене моралне одговорности, и да је у свези с тим и сам принцип алтернативних могућности погрешан.

Међутим, један од најозбиљнијих приговора овом закључку тиче се тога да се каузални детерминизам може посматрати као услов који директно онемогућава постојање моралне одговорности. То значи да би каузални детерминизам могао да функционише као својеврсни универзални изговор који субјекте амнестира од одговорности. Из тог разлога потребно је размотрити појам изговора.

Стросн о моралној одговорности

Уз Франкфуртов пример, Строснове идеје изнете у тексту „Слобода и ресантиман” представљале су најзначајнији допринос компатибилизму који је требало да надомести класичну компатибилистичку позицију засновану на кондиционалној анализи. Иако су Франкфуртов и Строснов приступ решавању инкомпатибилистичког изазова у основи различити, оно где се њих двојица сусрећу управо се тиче улоге коју изговор има у контексту одређења моралне одговорности.

Основну Строснову тезу већ смо антиципирали, када смо истакли да теза о важењу каузалног детерминизма не би ни на који начин утицала на нашу праксу атрибуције моралне одговорности. Стросн сматра да метафизички ниво, у коме у крајњој линији филозофи у својим расправама истрајавају, не може да објасни морално релевантну праксу која се огледа, пре свега, у заузимању реактивних ставова у међуљудским односима. У складу са натуралистичком тезом којом се жели појачати наведено запажање, он примећује да је нама, као субјектима, таква пракса својствена и да у том смислу заузима централно место унутар нашег практичног живота. Чињеница да ми реагујемо на поступке других реактивним ставовима који се манифестују кроз осуду, озлојеђеност, захвалност, уважавање или гнушање, довољна је да потврди њихово постојање. Међутим, за разлику од инкомпатибилистичког песимисте који сматра да оправдање ових ставова зависи од неважења детерминистичке тезе, Стросн, у компатибилистичком маниру, категорички одбија да рационализацију везану за поступке на које реагујемо реактивним ставовима утемељи на детерминистичком критеријуму (Watson, 2004b, стр. 225). Оправданост ових ставова не би била поткопана чак и када би се доказало да је детерминизам истинит. Преведено на језик наше анализе, то би значило да сви они осујећујући услови које теза о детерминизму афирмише не би на крају били довољни да безусловно утврдимо немогућност постојања моралне одговорности. Безусловна немогућност на коју се позивамо треба да нам сугерише да афирмацијом тезе о

детерминизму ми још увек не обезбеђујемо све потребне факторе који би обесмислили праксу атрибуције моралних квалификатива. Стросн управо и сматра да је опсег унутар кога се овај појам простире оивичен координатама које се, по правилу, занемарују у метафизичким разматрањима. Сужавање контекста је свакако разумљиво и оно не може представљати кључну критику филозофске анализе везане за однос детерминизма и слободне воље, али свакако може да подсети да се управо из тог разлога не може повратно извести генерализација која би важила за целокупно поље, или другачије изражено, која би утицала на феномен моралне одговорности. Указивање на реактивне ставове упућује не само на чињеницу да су нама као људима они својствени већ и да се конституишу у интерсубјективној равни, а уочљиви су у нашем поступању. Дакле, оквир који конституише услове од којих зависи морална одговорност није везан само за метафизичка разматрања, већ и за ставове, интерсубјективно подручје и само поступање (McKenna, 2005, стр. 166).

Будући да се разматрање проблема моралне одговорности мора вршити унутар оквира који осенчују реактивни ставови, све оно што је изван овог круга, према Стросновом мишљењу, представља ирелевантан услов. Како је проблем детерминизма изван оцртаног оквира, настојања везана за утврђивање његовог важења су ирелевантна. Макена је управо зато ефектно приметио да би то значило да компатибилизам, по дефиницији, добија у спору са инкомпатибилизмом. Пракса изрицања реактивних ставова, будући да се врши унутар специфичног оквира, била би заштићена од екстерних момената.

Међу осталим важним аспектима Строснове позиције, за нас је овде посебно значајно запажање везано за функционисање изговора, будући да нам овај појам омогућава да успоставимо дијалог са Франкфуртовим ставовима. Укратко, основна Франкфуртова идеја у погледу моралне одговорности састоји се у запажању да је субјект одговоран уколико му на располагању не стоји примерен изговор и да његов мисаони експеримент управо илуструје једну такву ситуацију. Међутим, инкомпатибилистички приговор, чију кулминацију представља Гецово (Goetz, 2005, стр. 87) становиште, огледа се у томе да у самој тези о важењу каузалног детерминизма види, у моралном смислу, релевантан изговор. У анализи функционисања изговора, Стросн је, међутим, дошао до закључка да каузални детерминизам никада не може фигурирати као универзално применљив изговор. Будући да су и Стросн и Франкфурт изговору посветили значајну пажњу приликом разматрања моралне одговорности, а посебно зато што код Стросна експлицитно, док код Франкфурта имплицитно фигурира запажање да детерминизам не може представљати легитиман изговор, да би се разумео појам моралне одговорности, потребно је претходно разумети начин функционисања изговора.

Изговор

У жељи да прецизније одреди предмет анализе, Стросн врши појмовну деобу и то тако што насупрот изговора поставља појам изузимања. Изговор, чак и у колоквијалном значењу, функционише тако што се за одређено, у моралном смислу речи, лоше поступање или консеквенцу, покушава понудити прихватљиво оправдање. Прихватљиво оправдање је оно које, позивајући се на неку ману воље која је постојала у тренутку деловања, настоји да субјекту обезбеди основ искључивости моралне одговорности за деловање које је у оквиру моралне заједнице оквалификовано као неприхватљиво. Оно што подлеже оваквој пракси и самом функционисању изговора јесте претпостављено важење појма добре воље, које доминира и омогућава да одређену девијантност у понашању не доводимо у везу са личношћу самог субјекта, већ са дејством оптерећујућег фактора. С друге стране, изузимање некога из моралне заједнице спроводи се на основу карактеристика које указују на то да субјект није способан да учествује у интересубјективном пољу унутар кога се изричу реактивни ставови. Неподобност може потицати од одређеног дефекта, или чак и од година, у случају када децу искључујемо из такве једне заједнице, зато што у важном сегменту њихове личности нису формирани услови који су потребни за чланство. У односу на такве субјекте, наши реактивни ставови, по правилу, трпе модификацију. Питање које се овде по аутоматизму намеће везано је за принцип диференције на коме се заснива спроведена деоба.

До одговора на ово питање можемо доћи посредним путем. Уколико прихватимо Стросново феноменолошко излагање везано за реактивне ставове као и окружење у коме се и између кога се изричу, јасно је да се изговори односе на наше поступке, док се изузимање из моралне заједнице врши полазећи од одређених квалитета субјекта. Субјект који нуди оправдање за властито деловање формулише изговор који може да га амнестира од моралне одговорности за одређено неприхватљиво дело. Описана пракса претпоставља, у форми услова који осмишљава овакву врсту релације, унапред прихваћено важење принципа *bona fide* тј. добре воље, која је под утицајем одређених фактора у конкретној ситуацији заказала. Дакле, када нудимо изговор ми то увек вршимо полазећи од деловања које смо извршили и на основу тога тражимо да нам се његов морални статус не припише као субјектима, већ да се одговорност преведе на ометајући фактор. Прецизније изражено, изговором желимо да се морални квалитет наше воље не поистовети са моралним статусом извршене радње.

У другом случају, када говоримо о изузимању, у центру наше пажње је чињеница да субјектова воља не може представљати легитиман основ за моралну квалификацију, зато што њоме управља неки од осујећујућих фактора, или другачије казано, зато што субјект не поседује контролу над

властитом вољом, нити способност да формира одговарајуће ставове и мотиве који представљају основне услове морално релевантног поступања. Особа коју изузимамо из моралне заједнице може чинити, и често чини, морално неприхватљиве поступке, али то није довољно за инклузију, зато што таква особа не разуме у ком смислу је њено понашање морално релевантно. Дакле, стросновска диференција предузета је полазећи од квалитета воље субјекта деловања, па су, према томе, и реактивни ставови устремљени ка квалитету воље која се манифестује у понашању (Strawson, 1982, стр. 70).

Наравно, спроведена спецификација нам још увек не може дати одговор на иницијално питање у вези каузалног детерминизма, али нам помаже да причу о слободној вољи преформулишемо у причу о квалитету воље са којом субјект поступа. Природно, заступници принципа алтернативних могућности инсистираће на томе да воља мора бити апсолутно слободна, у смислу да јој на располагању стоје алтернативне могућности, како би субјект оправдано могао бити сматран одговорним. Преведено на језик изговора, за инкомпатибилисту једини релевантан основ на коме се може утемељити легитиман изговор, јесте онај да субјект није морално одговоран за оно што је учинио, уколико није могао да поступи другачије. Уколико детерминизам важи, онда он онемогућава важење ове врсте изговора и у том смислу представља претњу по моралну одговорност. Инверзно изражено, за инкомпатибилисте је приступ овом изговору у апсолутном смислу потребан како би се субјект легитимно могао сматрати морално одговорним за оно што чини. Квалитет инкомпатибилистичке воље огледао би се, дакле, у способности субјекта да изабере другачије. Либертаријански франкфуртовски примери су, с друге стране, показали да принцип алтернативних могућности не мора да важи, уколико субјектов избор није условљен чиниоцима који су изван његове контроле, односно који су екстерни у односу на његову вољу (Widerker, 2006). На тај начин очувано је важење каузалне теорије изговора.⁹

Франкфурт, у тексту из 1969. године, не нуди развијенију теорију моралне одговорности, нити прецизно спецификује значење овог појма, али у деловима у којима говори о моралној одговорности, по правилу, посеже за појмом изговора што, истини за вољу, може само да представља спољашњи траг ка некој дубљој и озбиљнијој вези. Међутим, провокативни кондиционал којим Франкфурт подцртава чињеницу да би субјект поступио на начин на који је поступио у околностима које му нису омогућавале алтернативно деловање, исто то учинио уколико би на располагању имао и алтернативну могућност, успоставља везу са појмом изговора, зато што на основу ове ситуације Франкфурт закључује да уколико околности које

⁹ Према овој теорији, субјект није морално одговоран за чињење уколико је био условљен факторима над којима није поседовао контролу и који су екстерни у односу на његову вољу. Упоредити Vuoso, 1987, стр. 1662; Moore, 1985, стр. 1091.

онемогућавају алтернативно деловање, али ни на који начин не утичу на деловање, треба не само да се уклоне приликом процене успелости његовог мисаоног експеримента него и приликом процене моралне одговорности субјекта, зато што се на ономе што није укључено у деловање не може засновати легитиман изговор.¹⁰ Уколико од могућности да се поступи другачије не зависи актуелно поступање, онда се на овом услову не може засновати релевантан изговор. Са Франкфуртове тачке гледишта, то би значило да уколико нема изговора, онда има одговорности.

Макена је са правом у овом детаљу видео спону између Стросна и Франкфурта, с тим што Стросн није посветио ниједан ред анализи могућности да се поступи другачије приликом разматрања морално релевантних изговора (McKenna, 2005, стр. 173). Једно од логичних објашњења у погледу разлога за овакву одлуку јесте да овај услов уопште ни не може да фигурира као морално релевантан изговор. За Франкфурта је ова опција свакако прихватљива зато што и сам примећује да када се изговор заснива на могућности да се поступи другачије, то не значи да субјект није могао да поступи другачије у дословном значењу, на пример, у ситуацијама принуде, већ да дело које је извршио није било оно које је желео да изврши. На тај начин субјект не негира каузалну одговорност за учињено дело у смислу извршења, али изговором тражи да буде амнестиран од моралне одговорности зато што га услови под којима је деловао спречавају да буде легитиман адресат реактивних ставова. Другачије изражено, субјект изговором тражи да се његово поступање не квалификује у складу са моралним атрибутима.

Зашто би ова интерпретација била релевантна? Зато што указује на морални квалитет воље са којим је потребно рачунати увек када се врши процена моралне одговорности. Када то чинимо, онда није од изузетног значаја мотрити само на то да ли је принцип алтернативних могућности задовољен, већ и на квалитет воље која је укључена у продукцију одређене делатности. Инкомпатибилистичка предрасуда у погледу квалитета воље, према којој излази да она мора бити слободна да бира како би субјект био морално одговоран, не мора уопште бити морално релевантна. Да бисмо ово видели довољно је да се подсетимо ситуација у којима овај услов може бити обезбеђен, али да у моралном смислу речи, у потпуности представља ирелевантну опцију, зато што је субјект деловао својевољно, тј. онако како је желео.¹¹ У оваквим ситуацијама указивањем на мотив деловања имамо све што је потребно да бисмо субјекта сматрали морално одговорним. У форми принципа, изнесена запажања би се могла изразити на следећи

¹⁰ О формулацији кондиционала видети Frankfurt, 1969, стр. 837.

¹¹ Фишеров одговор описаном приговору познат је под илустративним називом 'треперење слободе' и на следећем месту детаљно излаже у чему се састоји његов смисао Fischer, 1994, стр. 134–147.

начин: чињенице које су ирелевантне за извршење одређене радње, ирелевантне су и за процену моралне одговорности. Уколико одговорност функционише на релацији изговор–приписивост, онда оправдање које посеже за могућношћу да се поступи другачије, представља, с моралне тачке гледишта, ирелевантну опцију. У том смислу је и Франкфуртова парабола да где нема изговора (можемо га спецификовати квалификативом морално релевантног), ту има одговорности, примерен опис смисла у складу с којим, са компатибилистичке тачке гледишта, треба разумети моралну одговорност (McKenna, 2008, стр. 770–793). Међутим, детаљ који је много важнији огледа се у томе што нам утврђивање непостојања алтернативних могућности не може помоћи да уочимо морални квалитет воље, зато што нас преводи из актуелног у алтернативни сценарио. Будући да алтернативне могућности не представљају чињеницу актуелног сценарија, позивање на њих, у тежњи да се понуди релевантан изговор, не може обезбедити отписивање моралне одговорности за оно што је субјект учинио.

Инкомпатибилисти, који су прихватајући Франкфуртов пример одбацили важење принципа алтернативних могућности, омогућили су нам да јасније уочимо спорну тачку у расправи. Либертаријанци, прихватајући Франкфуртов пример, могу истаћи да алтернативе, као и слобода која је на њима утемељена, представљају ирелевантан услов приликом процене моралне одговорности, али и даље могу инсистирати на индетерминистичком услову који једино може да обезбеди важење оних прерогатива које покрива појам либертаријански одређеног субјекта од коруптивних утицаја каузалног детерминизма који се манифестују у детерминистичкој каузалној историји. Међутим, то не значи да инкомпатибилисти одбацавањем каузалног детерминизма уједно морају да одбаце и тезе о погодном изговору и ирелевантности. Како се теза о погодном изговору устремљује на могућност да се поступи другачије као темељу оправдања деловања предузетог у актуелном сценарију, а на њу се наслања и теза о ирелевантности, не постоји ниједан принципијелан разлог због кога би они одбацили њихово важење. Могућност обостраног прихватања кључних услова везаних за разумевање моралне одговорности даје нам за право да закључимо, у складу са Макениним запажањима, да су оне неутралне у спору између компатибилиста и инкомпатибилиста (McKenna, 2008, стр. 774).

Морална одговорност у актуелном сценарију

Овакав епилог могућ је само зато што субјектова могућност да поступи другачије не представља тежиште у расправама везаним за моралну одговорност. Овиме смо потврдили важење методолошког крѐда који је, по питању процене моралне одговорности, Франкфурт категорички истакао,

тврдећи да се евалуација увек мора вршити полазећи од актуелног сценарија и онога шта се у њему дешава, а не од могућег, који ни на који начин не може представљати претежући услов. Коначно, на ком то супериорном разлогу треба инкомпатибилистички принцип алтернативних могућности наредити компатибилистичком принципу актуелног сценарија? Одговор на ово питање би нас само подсетио да разлози нису везани за сам предмет спора, већ да су утемељени у безусловној тежњи да се по сваку цену очува филозофска конструкција апсолутно слободног субјекта.¹² Иако легитимна, ова позиција паразитира на дубљем основу који не представља инкомпатибилистичку тековину.

Да резимирамо. У погледу значења појма моралне одговорности, кључна Франкфуртова теза састоји се у истицању везе која постоји између изговора и атрибуције и запажању да у његовом мисаоном експерименту разлози, на којима се заснива оправдање субјектове делатности, не морају нужно да представљају функцију околности у којима је деловао. Наравно, ова могућност је логички непротивуречна, али када се примени на конкретне ситуације може побудити одређене недоумице. Једну такву управо представља Вајдеркерово (Widerker, 2006, стр. 163–187) запажање да је могуће скицирати ситуацију у којој разлог који опредељује субјектово поступање не мора бити исти као онај од кога полазимо када вршимо процену моралне одговорности. Иако аргументативно провокативна, ова теза може се одбацити простим подсећањем да је за заступнике Франкфуртовог примера актуелни сценарио довољан за изналагање основа који субјекта чини морално одговорним. Да ли би отписивање моралне одговорности за дело које је у моралном смислу лоше, а вођено је мотивима било које врсте, могло да тривијализује чињеницу да је субјект и мимо знања да поступа на морално неприхватљив начин био изузет моралне одговорности када су у сценарију присутни сви потребни елементи? Оваквом субјекту би изговор „нисам могао да поступим другачије” дошао као погодна опција да за оно за шта је крив избегне моралну осуду. Франкфурт управо из тог разлога сматра да није оправдано принципу алтернативних могућности придавати апсолутно важење. Околности у којима субјект делује често могу представљати

¹² Када кажемо да алтернативне могућности, схваћене као услов приписивости моралне одговорности, не представљају кључну компоненту, ми не тврдимо да неактуализоване могућности не играју никакву улогу приликом разумевања актуелног низа од кога процена, према Франкфуртовим речима, треба да започне. Каролина Сарторио је показала у ком смислу алтернативне могућности осмишљавају разматрање актуелног сценарија. Оно што је важно огледа се у томе да постојање алтернативе у метафизичком смислу није нужно, будући да се могући сценарији, чија је функција епистемолошка, могу конструисати и без овог метафизичког услова. Сарторио је указала на важну појмовну дистинкцију чије неразликовање може у великој мери оптеретити разматрање принципа алтернативних могућности. У вези с овим успоредити Sartorio, 2011, стр. 1071–1097.

ирелевантан фактор у погледу мотива који га приликом предузимања одређене радње опредељује. Одбацивањем принципа алтернативних могућности, са метафизичког аспекта, отворили смо подручје разматрања које нам је показало да није потребно поседовати врсту контроле коју принцип алтернативних могућности брани да би субјект и даље могао слободно да поступа. Са нормативног аспекта размотрено, ово се одразило и на запажање да ако алтернативне могућности нису потребне да би субјект деловао слободно, онда је неоправдано на њима заснивати изговоре. Кореспонденција са Стросновим ставовима нам је помогла да уочимо и зашто. Могућност да се поступи другачије сама по себи уопште не мора представљати релевантну опцију у моралном смислу речи, зато што је основ за приписивање или отписивање садржан у мотиву који је субјекта одређивао у тренутку деловања. С друге стране, уколико би околности у којима је деловао представљале мотивишући основ његовог поступања, онда би било примерено и њих урачунати приликом процене, али ни тада принцип алтернативних могућности не би, метафизички, морао да буде обезбеђен. Ми можемо само нагађати, а вероватноћа може бити велика, да би субјект који је у тој ситуацији деловао под принудом одређеног фактора поступио другачије, уколико би фактор који представља мотив деловања изостао у могућем сценарију. Али и овде оно што је могло да се деси, у погледу моралне квалификације дела, не представља релевантан основ за разумевање онога што се заправо догодило. Најједноставније изражено, субјект који је деловао под принудом није одговоран управо зато што је тако поступио, а не зато што би он, да није било принуђујућег фактора, поступио другачије. Актуелни сценарио нам обезбеђује референтну тачку на којој се може утемељити процена, док нас други део наведеног услова премешта у могући сценарио који, у складу са властитим својствима, не може ригидно обезбедити изнесене квалификације. Оно што ми са сигурношћу знамо, везано је за оно што се догодило, док о ономе шта се могло догодити, најблаже речено, можемо само нагађати. У томе се и састоји најважнија Франкфуртова лекција: актуелни сценарио нам омогућава да утемељење моралне одговорности извршимо полазећи од присутних фактора, док принцип алтернативних могућности уводи критеријуме на којима не само да можемо засновати половичне оцене, већ нас они могу довести у ситуацију да субјекта који је морално одговоран амнестирамо одговорности.

Фишер је на пластичан начин, у аналогiji са епистемолошким питањима, показао у ком смислу овај додатни услов представља ирелевантан фактор и у области процене моралне одговорности (Fischer, 1994, стр. 168–172). Наиме, зашто је нама приликом утврђивања да ли неко нешто зна (или да ли је неко морално одговоран) потребно урачунавање дискриминишућих ситуација у којима субјект не зна то што зна? У ком смислу су ситуације незнања конститутивне за само знање? У крајњој линији, зашто је потребна

ова демаркациона линија када, барем у погледу моралне одговорности, поседујемо јасан критеријум на основу кога можемо уочити да ли је неко одговоран или није? Апсолутно није потребно, да бисмо субјекта сматрали морално одговорним за одређено чињење, чак и за приписивост моралних квалификатива, да претходно утврдимо да ли би субјект могао да поступи другачије. Уколико се не ради о субјекту који пати од већих психичких тегоба, чињеница да је одређеним деловањем, које је желео да изврши и које је извршио, прекршио или потврдио одређену моралну вредност, довољан је услов да бисмо га сматрали одговорним.¹³

Закључак

Међутим, основни проблем нашег излагања искрсава када у причу уведемо либертаријански одређеног субјекта. Сва наведена запажања без задршке могу прихватити и либертаријанци у складу са властитим појмом субјекта, при чему и даље могу инсистирати на инкомпатибилизму каузалног детерминизма и моралне одговорности, на начин на који је то показано Вајдеркероовом анализом услова *по свом*. Чињеница да је субјект иницијатор и да његово деловање није ни каузално, а ни номолошки условљено, обезбеђује им да изведене закључке прихвате управо као последицу њиховог појма субјекта који их у крајњој линији и омогућава. Замислива је ситуација у којој би субјект деловао по свом, а да неизбежност деловања буде обезбеђена спољашњим факторима, при чему се они не морају свести на утицај каузалног детерминизма. На путу заснивања Франкфуртовог компатибилизма, овакво становиште не може бити прихватљиво, зато што сав досад обезбеђени профит преноси у инкомпатибилистичко теоријско подручје, остављајући компатибилистима терет доказивања.

Сужавање компатибилистичког маневарског простора довело нас је и на овом подручју у дијалектичку ситуацију. Наиме, јасно нам је из којих разлога инкомпатибилисти сматрају тезу о важењу каузалног детерминизма неприхватљивом. С друге стране, либертаријанци, иако легитимно могу одбацити алтернативне могућности, не могу одустати од субјекта схваћеног као првог покретача, односно од појма субјекта чији избор није условљен екстерним чиниоцима. Овај детаљ не мора априори бити оптерећујући зато што се таква слика субјекта ослања на концепт каузалности која мора

¹³ Уколико би нам се на овом месту поставило питање о пореклу моралних квалификатива, могли бисмо га одбацити једноставним указивањем на то да такво и њему слична питања не представљају предмет овог рада. Да бисмо видели зашто је то тако довољно је у складу са Стросновом лекцијом истаћи да одређене моралне нормe регулишу људску праксу и да питање њиховог порекла не мора бити решено да бисмо разумели праксу приписивања моралних атрибута.

постојати између субјектове одлуке и у складу са њом извршене релевантне радње. Оно што либертаријанци не могу да прихвате, а што каузални детерминизам намеће, садржано је у идеји да приликом важења овога услова, субјектово деловање бива детерминисано екстерним детерминантама над којима он не поседује контролу.

И овде нам Франкфурт може бити од помоћи. У полемичкој расправи са Вајдеркеровим противаргументима, Франкфурт је подсетио (Frankfurt, 2006, стр. 340) да нам, иако се можда не може скицирати пример у коме би у потпуности било елиминисано постојање алтернативних могућности, то не смета да полазећи од актуелних сценарија уочимо важну појмовну дистинкцију, а која се огледа у томе да учинити деловање неизбежним није исто што и обезбедити извршење одређене радње. Најважнију ствар представља разлика и потреба за демаркацијом оног скупа услова који су присутни у једном случају и скупа услова који су присутни у другом (Frankfurt, 2006, стр. 339–340). Подсећање на појмовну дистинкцију треба да нам помогне да закључимо да осујећујући фактори који обесмишљавају, у складу са Фишеровом терминологијом, регулативну контролу, не морају имати никаквог утицаја на услове који су присутни када је на делу управљачка контрола (Fischer, 1994, стр. 160–164). Преведено на језик наше анализе, то заправо значи да, иако каузални детерминизам може условити субјекта детерминантама над којима не поседује контролу, то још увек не значи да је његово поступање у складу са тим детерминантама имуно на могућност утврђивања моралне одговорности. Из тог разлога нема никакве концептуалне противуречности у тврдњи да заснивање морално релевантног изговора на важењу каузалног детерминизма, за процену моралне одговорности може бити ирелевантно. Уколико се ради о вољној радњи, у ком смислу су екстерне детерминанте довољан услов да бисмо само на тој чињеници отписали субјекту моралну одговорност? С обзиром на то да се овим питањем терет доказивања пребацује на инкомпатибилистичку страну, заступницима компатибилизма франкфуртовског типа ништа не стоји на путу да афирмишу важење каузалног детерминизма и да у исто време одбаце ову тезу као адекватну да на њој буде заснован морално релевантан изговор који би субјекта амнестирао од одговорности.

Литература

- Fischer, J. M. (1994). *The Metaphysics of Free Will*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Fischer, J. M. (2006a). Responsibility and alternative possibilities. In: J. M. Fischer, *My Way: Essays on Moral Responsibility* (pp. 38–63). New York: Oxford University Press.
- Fischer, J. M. (2006b). Responsibility and self-expression. In: J. M. Fischer, *My Way: Essays on Moral Responsibility* (pp. 106–124). New York: Oxford University Press.

- Fischer, J. M. (2012). Deep Control: The Middle Way. In: J. M. Fischer, *Deep Control: Essays on Free Will and Value* (pp. 3–29). New York: Oxford University Press.
- Fischer, J. M., & Tognazzini, N. A. (2011). The physiognomy of responsibility. *Philosophy and Phenomenological Research*, 82(2), 381–417. <https://doi.org/10.1111/j.1933-1592.2010.00458.x>
- Frankfurt, H. (1969). Alternate possibilities and moral responsibility. *The Journal of Philosophy*, 66(23), 829–839. <https://doi.org/10.2307/2023833>
- Frankfurt, H. G. (1988). *The Importance of What We Care About*. New York: Cambridge University Press.
- Frankfurt, H. (2006). Some thoughts concerning PAP. In: D. Widerker & M. McKenna (Eds.), *Moral Responsibility and Alternative Possibilities* (pp. 339–345). Hants, Burlington: Ashgate.
- Goetz, S. (2005). Frankfurt-style counterexamples and begging the Question. *Midwest Studies in Philosophy*, 29, 83–105. <https://doi.org/10.1111/j.1475-4975.2005.00107.x>
- McKenna, M. (2005). Where Frankfurt and Strawson meet. *Midwest Studies in Philosophy*, 29, 163–180. <https://doi.org/10.1111/j.1475-4975.2005.00111.x>
- McKenna, M. (2008). Frankfurt argument against alternative possibilities: Looking beyond the examples. *Noûs*, 42(4), 770–793. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0068.2008.00701.x>
- Moore, M. S. (1985). Causation and the excuses. *California Law Review*, 73(4), 1091–1149. <https://doi.org/10.15779/Z381B20>
- Prašević, N. (2019). *Slobodna volja: uvod u savremene teorije*. Beograd: Srpsko filozofsko društvo.
- Sartorio, C. (2011). Actuality and responsibility. *Mind*, 120(480), 1071–1097. <https://doi.org/10.1080/0020174x.2021.1904643>
- Strawson, P. (1982). Freedom and resentment. In: G. Watson (Ed.), *Free Will* (pp. 59–81). New York: Oxford University Press.
- Van Inwagen, P. (1982). The incompatibility of free will and determinism. In: G. Watson (Ed.), *Free Will* (pp. 46–58). New York: Oxford University Press.
- Van Inwagen, P. (1983). *An Essay on Free Will*. Oxford: Clarendon Press.
- Vuoso, G. (1987). Background, responsibility and excuse. *The Yale Law Journal*, 96(7), 1662–1686. <https://doi.org/10.2307/796498>
- Watson, G. (2004a). Two faces of responsibility. In: G. Watson (Ed.), *Agency and Answerability* (pp. 260–288). Oxford, NY: Clarendon Press.
- Watson, G. (2004b). Responsibility and the limit of evil: Variations on a Strawsonian theme. In: G. Watson (Ed.), *Agency and Answerability* (pp. 219–259). Oxford, NY: Clarendon Press.
- Widerker, D. (2006). Libertarianism and philosophical significance of Frankfurt's scenarios. *The Journal of Philosophy*, 103(4), 163–187. <https://doi.org/10.5840/JPHIL2006103433>

Nedžib M. PRAŠEVIĆ

University of Priština in Kosovska Mitrovica
Faculty of Philosophy
Department of Philosophy
Kosovska Mitrovica (Serbia)

Causal Determinism and Moral Responsibility

Summary

In the debate between incompatibilists and compatibilists regarding the relationship between causal determinism, moral responsibility, and free will, causal determinism is identified as a potential basis for an excusing argument against moral responsibility. If this were valid, incompatibilists would have a powerful argument for their position, thereby shifting the burden of proof onto the opposing side. However, Strawson and Frankfurt, through their analysis of the role of excuses, have argued why causal determinism cannot serve as an exculpatory basis for responsibility. In this paper, by analyzing their arguments and viewpoints, I aim to examine whether their conclusions are compelling, and whether they allow for a form of Frankfurt-style compatibilism that accepts the possibility of moral responsibility in a world where the thesis of causal determinism holds true.

Keywords: causal determinism; moral responsibility; free will; Strawson; Frankfurt's example; excuse.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом *Creative Commons ауторство-некомерцијално 4.0 међународна* (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the *Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International* license (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).